

NIET MEER BLAFFEN NAAR DE MAAN

Voor Yilientje, het lieve zusje van grote broer Yuhan

Raoul Bauer

**NIET MEER BLAFFEN
NAAR DE MAAN**

Religie, wetenschap en magie in de vroege middeleeuwen

Sterck & De Vreese

© 2019 Raoul Bauer | Sterck & De Vreese

Omslagontwerp: Monique Vogelsang

Boekverzorging: Gerard Groenewoud

Omslagillustratie: Johannes van Gmunden: *Calendar*, [Nuremberg], 1496

ISBN 978 90 5615 530 8

NUR 684

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

INHOUD

Voorwoord bij een ‘onmogelijke opdracht’ 9

Inleiding *Een betekenisvol drieluik* 13

DEEL I Enkele bouwstenen 19

I HET HEELAL ALS ONS HUIS 20

Fenomenen die wonderlijke gebeurtenissen aankondigen 20

De wereld in de schaduw van de hemel 22

Het staat in de sterren geschreven 25

De aarde waarop de mens leeft 28

II EEN PRACHTIGE MAAR MOEILIJKE ERFENIS 30

De Kerk als ‘testamentuitvoerster’ 31

Het testament 35

Een niet-vanzelfsprekend weten 37

DEEL II Van Spanje tot de Britse Eilanden 41

I DE KONING EN DE BISSCHOP 44

Het Visigotische koninkrijk 44

Een geleerde koning met een missie 45

Isidorus van Sevilla 47

Bisschop en leraar 47

Een indrukwekkend oeuvre 49

Etymologiae sive Origines 50

De natura rerum oftewel *Liber rotarum* 55

Toen maan en zon verdonkerden 56

Een wijze maar ongeruste koning 56

Een hels lawaai en een rustbrengende wetenschap en religie 57

In de schaduw van een ketterij 60

Een wetenschapper in een priesterlijk gewaad 62

Natuurfenomenen in tweevoud 63

Wetenschap en mystiek 67

II BEDA VENERABILIS EN DE SCHITTERING VAN ENGELAND 70

- Het Ierse-Engelse wonder 70
 - Malaise in Gallië en Italië* 71
 - Het uur van Ierland* 72
 - Brandaan, Columba en Columbanus* 75
 - Columba: van Iona tot het monster van Loch Ness 75
 - Columbanus de Jongere 79
 - Augustinus van Canterbury en de Gregoriaanse missie* 82
 - Gregorius I en de kracht van mirakels* 85
 - Een heilige koning* 86
 - Romeins of Keltisch?* 88
 - De kroon op het werk* 92
 - Een wijze oude man* 93
- Beda Venerabilis 95
 - Een kerkelijke geschiedenis van het volk van de Angelen* 113
 - De mirakels in de Historia ecclesiastica* 116
 - Over kalenders en getijden* 121
 - Van enkele vingeroefeningen en tijdsaanduidingen tot het Laatste Oordeel 122
 - Een dialoog tussen de zee en de maan 126
 - Over de paasdatum 128

DEEL III Op weg naar het jaar duizend 133

I IN DE SCHADUW VAN KAREL DE GROTE 3134

- Het einde van de Merovingers 134
- Een groeiende kloof tussen Oost en West 135
- Van Karel de Grote tot Otto III 138

II KENNEN EN GELOVEN 141

- De keizer en zijn ambitie 141
 - Tovenaars... moeten gestraft worden* 141
 - De betekenis van beelden* 143
- Wijsheid en kennis 145

III OVER GODSOORDELEN EN SCHEPEN IN DE WOLKEN 149

- Formalisering van geloof en clerus, en monastiek reveil 149
- Volksgeloof en magie 151

God spreekt in het Godsoordeel 151
Dreigingen vanuit de lucht 153
Het verhaal van Agobard van Lyon 154
De weermakers 156

IV GERBERT VAN AURILLAC: EEN PAUS DIE KAN TELLEN 159

Een boeiende tocht in een turbulente tijd 159
Het telraam van Gerbert 163
Een tiende-eeuwse Faust? 166

EPILOOG 170

Een merkwaardig reisverhaal 170
Een gedenkwaardige reis 171
Van de 'Navigatio' tot de 'Reis' 172
Een boekverbranding 173

Illustratieverantwoording 177

Bibliografie 178

Index 190

Noten 196

Voorwoord bij een ‘onmogelijke opdracht’

Schuin beneden mij lopen enkele straten grillig naar beneden. De huizen blijven donker met hier en daar een streepje licht dat spaarzaam door een slecht gesloten luik naar buiten komt. Ik sta op het hoogste punt van het dorp, waar kerk en burcht elkaar ontmoeten. Het is al te duister om de omwalling nog te kunnen zien, maar ik weet dat ze er staat, ruïneus en stoer. Tegelijk voel ik mij samen met deze hele omgeving opgenomen in de fonkelende schittering en mysterieuze diepte van een bodemloze sterrenhemel. Dit alles verwoorden vraagt een nauw samenspel van objectieve kennis en subjectieve gevoelens die de een religieus noemt en de ander meer algemeen ‘magisch’.

Deze avond in Gigondas deed mij nieuwsgierig en belangstellend omkijken naar de manier waarop onze middeleeuwse soortgenoten de aardse en hemelse werkelijkheid hebben ervaren, hoe zij vanuit hun wetenschappelijke kennis, hun religieus aanvoelen, hun gevoeligheid voor magie hun leven beleefden. Dit gezichtspunt leek me een geschikt venster om de leefwereld van de vroege middeleeuwen wat beter te begrijpen. Voor de goede orde wil ik echter eerst twee zaken kort bespreken.

Ten eerste beperk ik mij tot de periode van ca. 500 tot ca. 1000. Deze keuze heeft zijn redenen. Om te beginnen een heel praktische. De voorbije jaren hield ik mij vooral bezig met de vroege middeleeuwen zoals ik die rond de figuren van Clovis en Karel de Grote ontmoette. Als het ware ‘ter plaatse’ kon ik ervaren dat in deze zogenaamde duistere middeleeuwen er boeiende personen rondliepen die fascinerende gebeurtenissen meemaakten. De monastieke geweldenaars Columba en Columbanus, de geleerde bisschop Isidorus van Sevilla, de in wetenschap geïnteresseerde Visigotische koning Sisebut, de grote historicus en computusspecialist Beda Venerabilis, de schitterende leermeester en vriend van Karel de Grote, Alcuïnus in zijn paleisschool in Aken en de paus van het jaar 1000 Sylvester II, zijn enkele van de figuren die er een diepe glans aan geven.

Tevens en vooral is er een inhoudelijke reden. Vanaf de elfde eeuw komt met de zogenaamde renaissance van de twaalfde eeuw een duidelijk ‘ander’ tijdvak tot ontwikkeling. De opkomst van de steden, de kathedraalscholen en universiteiten, de overgang van de romaanse naar de gotische architectuur, het optreden van befaamde dialectici als de Parijse magister Abelard, en vervolgens – vooral vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw – de doorbraak van Griekse en Arabische teksten in het westen, waren evenzovele personen en factoren die aan wetenschap en magie een andere dimensie wisten te geven.

Dit elan vol vernieuwing wordt volgehouden in de volgende eeuwen met onder anderen Albertus Magnus, Thomas van Aquino en Willem van Ockham. Het samenspel dat men in die eeuwen merkt tussen wetenschap, religie en magie laat geen enkele van deze drie luiken onberoerd, en dit tot en met de ontarding van religie en magie op het einde van de middeleeuwen. In haar *L'oeuvre au noir* (1968, vert. *Het hermetisch zwart*, 1971) geeft Marguerite Yourcenar hiervan een beklijvend beeld.

Een tweede punt betreft het maken van een onderscheid tussen wetenschap, religie en magie in de vroege middeleeuwen. Zoals Jean-Patrice Boudet en Nicolas Weill-Parot in een interessant artikel *Être historien des sciences et de la magie médiévales aujourd'hui* (2007) illustreren, is het niet moeilijk om een heel boek te wijden aan bovenstaand onderscheid. Men kan vertrekken van het basiswerk van Lynn Thorndike (*History of Magic and Experimental Science*, 1923-1958), van dat van James Frazer (*The Golden Bough*, 1922) en via de grootmeesters van de antropologie Bronislaw Malinowski (*Magic, Science and Religion*, 1954) en Claude Lévi-Strauss (*La Pensée sauvage*, 1962) reiken tot de huidige publicaties van historici als evenzovele pogingen om een werkbaar onderscheid te maken tussen wetenschap, religie en magie. De uiteindelijke slotsom is dat tussen deze drie begrippen de grenzen 'poreus' en onzeker blijven! Dit wordt bevestigd wanneer men 'in het veld' concrete gevallen bekijkt.

Voor Augustinus en Isidorus van Sevilla bijvoorbeeld is het onderscheid dat gemaakt wordt tussen magie, religie en het 'wetenschappelijke' weten in theorie tot op een zekere hoogte duidelijk, maar 'in het veld' geraakt men er niet ver mee. Wanneer wordt wetenschap toverkunst, bijvoorbeeld? Gerbert van Aurillac en ook Albertus Magnus werden ervan verdacht om met duistere middelen aan hun kennis te komen. Of wanneer heeft men te maken met een mirakel – afkomstig van God – of met een daad van zwarte magie – verbonden met het optreden van de duivel? Het is duidelijk dat dergelijke antwoorden uiteindelijk de vraag enkel maar voor zich uit schuiven. Een pragmatische paus als Gregorius I de Grote of een nuchtere wetenschapper als Beda Venerabilis oordeelden hier trouwens al zeer omzichtig over... En terecht: het lijkt me onmogelijk om in deze vroege middeleeuwen religie, magie en wetenschap als onderling volledig onafhankelijke grootheden te omschrijven.

Daarom opteer ik ervoor om de relatie tussen religie, magie en wetenschap te bespreken vanuit de historische context van enkele personen of situaties die in deze eeuwen aan religie, magie en wetenschap een eigen gezicht hebben gegeven. Zo komt aan bod Isidorus van Sevilla in Visigotisch Spanje. Men volgt hem in zijn dialoog met de toenmalige koning Sisebut die urgente vragen

heeft over de maansverduisteringen. Verder blijf ik stilstaan bij de belangrijke kloosterstichters, missionarissen en wonderdoeners Columba en Columbanus en bij het optreden van paus Gregorius I en de opbouw van de Romeinse Kerk op de Britse Eilanden met Augustinus van Canterbury en opvolgers. Een hoogtepunt hierbij is Beda Venerabilis, historicus en wetenschapper van de tijdsberekening. Eenmaal terug op het continent is er de Karolingische renaissance met de bekende paleisschool. Alcuïnus en Theodulfus van Orléans zijn hier namen die klinken als een klok. Dat Karel de Grote optrad tegen tovenaars en dergelijke was blijkbaar nodig, onder andere rekening houdend met de belevenissen van de aartsbisschop van Lyon met de bemanning van 'luchtschepen' die gewassen van het veld kwamen stelen... In de tiende eeuw volgt de uitbouw van Cluny en uiteindelijk sta ik stil bij de geleerde paus uit de IJzeren Eeuw Gerbert van Aurillac (Sylvester II) die reeds in de twaalfde eeuw als een soort van Faust werd afgeschilderd.

Deze periode van enkele eeuwen sluit ik ten slotte af met een merkwaardig verhaal van een zeereis, dat zowel het einde van de vroege middeleeuwen als het begin van de twaalfde-eeuwse renaissance aankondigt.

Gigondas/Puurs, juni 2019

Raoul Bauer

1. *Het Rijk der Franken bij het aantreden van de Karolingers*
 Illustratie uit Isidorus van Sevilla, *De natura rerum*

Inleiding

‘Juist omdat St.-Thomas geloofde in een Goddelijk geordende wereld, had hij voor zijn eigen gemoedrust een onweerlegbaar rationeel bewijs nodig van een Goddelijk geordende wereld. Nooit zou hij zoals Tertullianus hebben kunnen zeggen: “Ik geloof omdat het absurd is.” Hij zou gemakkelijk St.-Anselmus kunnen bijvallen in zijn uitspraak: “Ik geloof opdat ik zou weten”’ (*Carl Lotus Becker*).¹

‘Zowel wetenschap als godsdienst maken deel uit van het grote menselijke streven om te begrijpen’ (*John Polkinhorne*).²

EEN BETEKENISVOL DRIELUIK

Op een goede morgen wordt een middeleeuwse poorter wakker met koorts. De man voelt zich ellendig en wil geholpen worden. Hij hoeft niet te wanhopen, want hulp kan aanwezig zijn. Mogelijk komt er een plaatselijke genezer aan huis om hem met bladeren van bepaalde planten soelaas te bieden. En zoals zijn moderne collega de nodige medicamenten met kennis van zaken voorschrijft, weet ook de middeleeuwse heelmester welke planten hij precies dient te gebruiken; met andere woorden, hij moet vertrouwd zijn met de genezende eigenschappen van dit of dat gewas. Men kan zeggen dat deze kennis en vaardigheid doet denken aan de houding van de wetenschapper-geneesheer.

Maar onze middeleeuwse heelmester legt zijn eieren niet enkel in de korf van de wetenschap. Op de bladeren, wortels of stengels van de geneeskrachtige plant schrijft hij in het Latijn een soort van smeekschrijft voor de Heilige Drie-eenheid, en tevens wordt er tegelijk luidop gebeden. Religie en wetenschap versterken hier elkaar. Maar nog is de therapeutische handeling niet volledig. Het is immers nodig om de hele procedure vóór zonsopgang te voltooien en dit gedurende drie opeenvolgende dagen. Het is duidelijk dat wat dit laatste betreft noch wetenschap noch religie de overhand hebben. Het past wel geheel binnen de context van een magische handeling.

Deze koortsbehandeling waarin religie, wetenschap en magie nauw samenwerken, vindt men terug in een vijftiende-eeuws boek,³ bestemd voor dagelijks huishoudelijk gebruik en geschreven in de volkstaal. Kunnen in dit voorbeeld religie, wetenschap en magie nog door dezelfde deur, gaan dan is dit niet meer het geval in een tweede handboek uit dezelfde periode, namelijk een handleiding voor ‘demonische’ magie of necromantie.

Uit dit in het Latijn geschreven werk⁴ spreekt een totaal andere sfeer. Allerlei soorten bezweringen, gedaan voor het bereiken van de meest uiteenlopende doelstellingen, worden hierin beschreven. Wil men een vrouw verleiden, wil men weten of een van de echtgenoten een scheve schaats rijdt, wil men onenigheid tussen mensen stoken, een oogst doen mislukken, het laten stormen en bliksemen, enzovoort, dan vindt men in dit werk wel zijn gading.

Opvallend hierbij is de complexe uitvoering van de bezweringen: ingewikkelde geometrische figuren moeten vaak op de grond worden getekend, lange Latijnse teksten uit de christelijke liturgie, al dan niet gecombineerd met een opeenvolging van 'onbekende' woorden, moeten dikwijlsuitgesproken worden terwijl men tegelijk lastige handelingen uitvoert... Daarenboven is het duidelijk dat beoefenaars veelal op de hoogte zijn van de astrologie. Een en ander maakt duidelijk dat de 'magiër' én met de religie én met de wetenschap bekend kan zijn.

Dergelijke voorbeelden kunnen moeiteloos aangevuld worden met tientallen en tientallen andere getuigenissen.⁵ De cultuurhistorische draagwijdte ervan is enorm rijk in die zin, dat ze de onderlinge relaties tussen wetenschap, religie en magie gedurende de middeleeuwen onder de aandacht brengt en op die manier een bijkomend venster opent op de leefwereld binnen de toenmalige samenleving.⁶ Deze visie is niet in tegenspraak met het huidige denken over de relatie tussen het geloof en de (natuur-)wetenschap.⁷

Om diverse redenen vraagt deze problematiek een zeer behoedzame benadering. Vooreerst is er de specifieke situatie van het rationele denken in de middeleeuwen. Zoals de Engelse historicus Edward Grant het terecht formuleert, kan men in een middeleeuwse context deze belangrijke pijler van de wetenschap niet duiden zonder zijn tegenhanger, het geloof, ook in de evaluatie te betrekken.

De waarheden die het geloof voorhoudt, zoals de Heilige Drievuldigheid, Christus' verrijzenis en de eucharistie, zijn strikt genomen geen 'waarheden' waarover de rede zich kan uitspreken.⁸ Nochtans zijn er geen ondoordringbare schotten tussen rede en geloof. Theologen van naam en faam hebben inderdaad vaak getracht om de geopenbaarde waarheden niet enkel via het geloof maar ook via een rationele analyse te duiden. Het *Fides quaerens intellectum* (1077/1078), geschreven door Anselmus van Canterbury, was in dit verband geen slag in de lucht, eerder de aanzet tot een verregaande rationele benadering van geloofspunten, die in de volgende eeuwen schitterende resultaten zou voorleggen.⁹

De befaamde uitspraak van Carl Becker in zijn *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers* (1932) over de gelijkenis tussen de achttiende eeuw van de verlichting en de dertiende 'scholastieke' eeuw, blijft na al die jaren en ondanks soms vehemente discussies overeind staan. 'In de volle betekenis van

het woord mag gezegd worden dat de achttiende eeuw een eeuw was van het geloof én van de rede, en de dertiende een tijdperk was van de rede én van het geloof.' Voltaire was een rationalist en Thomas van Aquino een man van geloof, maar beiden hebben een diepe overtuiging gemeen, namelijk dat hun overtuiging rationeel gestut kan worden.¹⁰

Ook het beoefenen van de *magia* kent zijn rationele dimensie. De magie bevindt zich op een kruispunt waar gelovig en wetenschappelijk denken elkaar raken. Houdt zij precies zoals het christendom ook rekening met het ingrijpen van bovennatuurlijke krachten in het 'normale' verloop in deze wereld, dan sluit ze eveneens aan bij het wetenschappelijke denken. Zo menen vele magiërs inderdaad dat allerlei in de natuur aanwezige krachten rationeel uit te leggen zijn.¹¹ Vooral in de zogenaamde natuurlijke magie leeft de overtuiging dat er in de natuurlijke orde voor de mens occulte krachten verborgen liggen die hem kunnen helpen bij ziekte en onheil. In essentie steunt magie op het aanvaarden van een vorm van verwantschap tussen de macrokosmos en de microkosmos.¹² Het is daarom niet toevallig dat ook voor de meest ontwikkelde middeleeuwer magie een bestaande realiteit is. Trouwens, heel de middeleeuwen door heeft men steeds aandacht gehad voor het 'fantastische', het wonderbaarlijke, waarbij het onderscheid tussen een 'heilige' en een 'magiër' niet steeds duidelijk is.¹³

De complexiteit van het onderwerp heeft vervolgens ook te maken met de ontwikkeling die elk van de drie componenten doormaakten gedurende de tien eeuwen dat de middeleeuwen duurden: dé middeleeuwse geleerde, gelovige en/of magiër bestaat niet! De wetenschap uit de periode van Augustinus (354-430) en Boëthius (ca. 480-525) bijvoorbeeld, is niet die van de veertiende en vijftiende eeuw. Hetzelfde geldt voor de religie en haar houding tegenover de wetenschap. In de loop van deze eeuwen is de Kerk enkele malen van gezicht veranderd, wat door de eersterangs rol die het kerkelijk apparaat in het hele maatschappelijke leven speelt, vaak zijn weerslag heeft op de evolutie van de wetenschap. Idem dito voor de magie, die onder de invloed van vooral Augustinus' *De Civitate Dei* en van het werk van Isidorus van Sevilla (560-636) aanvankelijk als louter een zaak van demonen wordt gezien en pas vooral sinds de tweede helft van de twaalfde eeuw een betere pers krijgt. Men spreekt vanaf die periode over een zwarte magie (*magia illicita*) die nog steeds 'des duivels' is, maar ook krijgt men oog voor de witte magie (*magia licita*) die haar verdedigers vindt. Maar ook deze verandering blijft niet duren: vanaf de late veertiende en in de volle vijftiende eeuw wordt de magie immers meegesleurd in de ranzige maalstroom van de heksenprocessen.

Aansluitend bij deze wisselende relaties tussen wetenschap, religie en magie moet ook rekening gehouden worden met de veranderende begrippen van tijd en